

НАЦІОНАЛЬНА КУЛЬТУРА В ГЕНЕЗІ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ

Сучасна Україна переживає глибоку духовну кризу, що приймає форму духовного геноциду. Зростаюча бездуховність у суспільстві уражає значні шари населення і, що особливо небезпечно, молоді.

Багато вітчизняних філософів, соціологів, суспільствознавців і культурологів бачать вихід з даної кризи у відродженні національної культури та розвитку національної самосвідомості.

Кожна культура, як казав у свій час Шпенглер, переходить життєві фази, як і окрема людина. Останньою фазою культури, тобто її старістю, Шпенглер вважає цивілізацію. Цивілізація – це неминуче призначення культури, як смерть неминуче призначення людини[6]. Така точка зору ведеться з античної філософії, представники якої були впевнені, що історія людства рухається від так званого “золотого віку” до “срібного” і від нього до “залізного”, тобто деградує. Але для античності був характерний й інший погляд на культурно-історичний процес, основи котрого були закладені грецьким філософом Гераклітом. Його ідея “пульсації”, кругообертання людської історії як вічного вогню, то згасаючого, то спалахуючого з новою силою фактично можна розглядати як першу теорію з так званих “теорій кругообертання”.

Відносно природи націй теж існує теорія кругообертання згідно з якою кожна нація в своєму онтогенезі переживає фази народження, розвитку, процвітання та занепадка. На думку багатьох сучасних українських мислителів наша нація переживає період відродження, державотворення, формування нового суспільства, трансформації його інститутів, моралі, духовності, культури тощо. Однак цей процес дуже складний та суперечний. У наш перехідний час духовність українського суспільства, з його негараздами, невизначеністю світоглядного вибору, борінням нового з рудиментами, інерцією минувшини, особливо вразлива. Віками сформована ментальність народу проходить випробування інформаційною навалюю чужих стереотипів, комерційних штампів чужої суб- і маскультури з її звulьгаризованою системою моральних запитів і естетичних потреб.

Християнська традиція твердить – на початку сотворіння світу було Слово. На початку творення, трансформації української нації як самодостатньої держави має бути культура. Культура як концентрований, організований досвід людства, як спосіб аналізу можливостей національного потенціалу щодо створення матеріальних і духовних цінностей, готовності і здатності до інтеграції у світовій цивілізаційний процес, як, повторимо, шлях людини до формування якісно нової моделі суспільства.

Саме культура – як система, історично і ментально вивірена модель людського існування, спілкування, виробництва і відтворення духовних і матеріальних цінностей – має бути не тільки головним чинником відродження нації, але й тим рушієм входження України в світове співтовариство.

Поняття “національна культура” за змістом тісно пов’язане з поняттям “націоналізм”, яке увійшло в українську соціальну філософію під впливом німецької філософії доби Просвітництва і раціоналізму. Один із дослідників німецького націоналізму, Роберт Ерганг, пише у своїй книжці, що “Націоналізм – це явище надзвичайно широке і глибоке, і його важко коротко визначити, хіба що згадати лише головні його тенденції, які становлять це складне явище. Його можна трактувати як історичний процес перетворення малих держав і багатомовних імперій у національні держави, але його можна також розглядати як розвиток національних почувань або групової свідомості перед або після встановлення національної державності. В останньому значенні він ґрунтується на чинниках культури”[5,765].

Сучасні суспільні науки розглядають справу націоналізму з двоякого підходу: один – це безпосередні студії націоналізму, а другий, вужчий, – дослідження окремих особливостей націй, як, наприклад, мова, географія, національні уряди тощо. Автором теорії, яка розглядає культуру як головний чинник утворення нації був німецький філософ історії другої половини XVIII століття Й.Г. Гердер. Саме йому належить думка, що національність означає групу людей, які природно творять власну культуру. Він, правда, визнає й інші чинники – як клімат, географічне положення, які відрізняють одну людину від другої, – але головну роль він приписує культурі, під якою розуміє літературу, мистецтво, мову, історію, виховання, історичні традиції і зокрема народні звичаї. Коли певну групу людей, писав він, ці чинники тримають разом, то її опановує так званий “фольксгайт” – дух народу, чи національності або національна душа[1,206]. Тому він уважав національності найбільш природною формою людства, створеною самою природою, і найкращим поділом людського роду на групи, які відрізняються одна від одної незмінними законами, закоріненими глибоко в людському серці провидінням Бога, природи й розуму. Тому він кожному національній уважав виявом божественності, а через те священною, якої не вільно нищити, а треба культивувати й розвивати. Так само шанував Гердер кожному національній мову, бо кожна людина може бути собою тільки тоді, коли вона мислить і творить власною материнською мовою [1,210].

Національну культуру мислитель зрозумів як розвиток людської душі, а душа завжди перебуває під впливом рідної природи. Таким чином, культуру він уважав вираженням внутрішньої свідомості, що кожна національна одиниця визнає інтегральною частиною суспільно-національної цілості. Культура є, отже, виворочком групового духу, але культури, як і народи, різняться одні від одних, кожна національність має в собі щось особливо характерне, яке він називав “невимовним”, що надає особливої якості характерові народу, а характер, у свою чергу, впливає на всі явища історії народу, на її науку, мистецтво, мову, літературу, релігію і на всі інші вияви нації. Кожна національність є однорідним народом, що має власну національну культуру й мову. Вона росте і цвіте, як рослина, має свої коріння й дає плоди.

В кожному національному організмі Гердер бачив притаманну йому творчу й порядкуючу силу – національну душу, яку називав “національгайт” – національним духом чи душею народу або генієм народу, словом, невидимою силою, яка тримає національну групу разом. І хоч людська душа одиниці автономна, та все-таки вона є інтегральною частиною національної душі, а та душа є генетичною силою і матір’ю всіх культур на землі, і навпаки, всі культури є експресією національної душі [1,220]. Гердер не визначив тієї сили, але був певний, що вона існує. “Існує жива органічна сила, я не знаю, яке її походження і яка її суть, але що вона існує, що вона є живою силою, що вона формує природні одиниці в хаосі гомогенної матерії, це, я знаю, бездискусійне” [1,221]. Оскільки одиниця не може добре існувати сама собою, в кожній спільноті формується максимум кооперативних сил. Вони опонують одна одній, згідно з безхибними законами природи, протилежні принципи обмежують один одного й утворюють рід гармонії й рівноваги руху [1,222]. Посідаючи тіло й душу, група стає окремим буттям, індивідуальністю, персональністю. Це буття виражає себе усіма явищами своєї історії – в мові, літературі, релігії, звичаях, мистецтві, науці, законах, а сума цих експресій є культурою національності [1,225]. Кожна національність, вживаючи своїх природних сил існує й діє як одиниця, себто генетична особність, і все, що вона творить, є колективним твором-вслідом поєднання всіх сил і здібностей [1,224]. Отже культура є продуктом групового духу, не індивідуального. Національна мова, наприклад, не є витвором одиниці, яка творить слова, це експресія колективного збірного досвіду групи [1,226].

Коли під впливом ідей Гердера письменники почали виявляти зацікавлення багатством і красою німецької народної творчості, все німецьке почало набирати особливої вартості, зокрема після наполеонівських перемог, розвинувся культ усього власного, почала формуватись національна ідея.

Історія української культури теж має глибокі традиції стосовно визначення української нації, виокремлення основних національних рис українського народу, значущості концепцій національної теорії для сучасної відбудови української державності. В даному контексті заслуговує уваги так званий націократичний напрям в українській суспільній думці, яка особливо поширення набула в другій половині XIX століття. В його основі лежить те ж складний і суперечливий феномен - націоналізм, який в той час пов’язувався з активною національною свідомістю та патріотизмом і лише пізніше під цим поняттям стали усвідомлювати самостійництво як негативну рису. В такому аспекті розглядали проблему нації і національного М. Міхновський, Д. Донцов, О. Бочковський, Ю. Липа, С. Рудницький, Ю. Вассиян та інші. Однак в наш час дану проблематику українські дослідники розглядають через розкриття сутності поняття “національна ідея”. Відповідаючи на поставлене самим же дослідником запитання “Що таке національна (українська) ідея”, В. Лісовий, наприклад, відзначає, що вислів “національна ідея” застосовується, в основному, у трьох основних значеннях: а) цим висловом позначають важливу для суспільства ідею будь-якого змісту; б) ідею нації; в) особливості національної свідомості. Для буття нації, вважає вчений, важлива не тільки, а часто не стільки наявність деяких об’єктивних особливостей в культурі чи політичній історії, скільки те, в чому самі люди вбачають свою особливість, свою відмінність від інших націй. Це самоусвідомлення має своїм важливим складником певні ціннісні орієнтації і волю – тобто, “...діяльне утвердження себе як колективної “особистості” [3,43-64].

Другий сучасний дослідник М. Розумний відзначає що, у найважливішому і найзагальнішому вияві національна ідея постає для рефлектуючої свідомості як ідея нації, вважаючи при цьому, що зміст слова “нація” властивий праісторичній колективній свідомості, яка завжди поділяла світ на “своїх” і “чужих”. На думку автора, про ідею слід говорити як про трансцендентальну передумову людського пізнання. Для визначення сутності національного важливе значення має “національний образ”, який часто виступає як “національна мрія”. Цілісність образу України, стверджує дослідник, була передумовою творчості Шевченка, Костомарова, Куліша, Лесі Українки та інших, кожен з яких при цьому творив “свою Україну”. Однак принципом організації такої цілісності є ідея. На певному етапі ця цілісність має конституюватися як самість. Для пробудження національного організму до життя необхідно, щоб у аморфній структурі образу з’явилося ядро, довкола якого на новій основі організуються смислові поля національної культури [4,58-63].

Але щоб такі поля культури почали утворюватися, треба цілісна програма на державному рівні. Між тим навіть після набуття Україною незалежності культурна політика в ній якщо і зазнає якихось змін, то аж ніяк не на краще. На перший погляд, вона цілком відповідає тому розумінню ідеї культурного відродження, котра національно-демократичними силами розглядається як необхідна умова відродження національної самосвідомості та створення суспільних умов для досягнення незалежності. Особливо важливими вважалося законодавче вирішення проблеми державного статусу української мови, повернення історичної державної символіки, відновлення “національних” церков – авто-кефальної православної та греко-католицької. Але закони починають працювати лише тоді, як будуть знайдені механізми, котрі приведуть його до дії. На тлі затяжної економічної та соціальної кризи розмови про відродження культури досить швидко перейшли в розмову про її порятунок, виживання. На культуру повинен виділятися порівняно високий відсоток національного доходу. Тим більше це повинна робити Україна, чия мова, культура в умовах імперсько-шовіністичної політики СРСР була на межі зникнення. В риториці програмних документів владних структур немає браку звернень до сакрального змісту поняття національно-культурного відродження, відтворення духовності та менталітету українців, хоча в саме цей час як ніколи для нас є актуальним саме практичний досвід європейських регіонів у надзвичайно важкій роботі захисту культури в умовах вільного ринку. На жаль, така ситуація трапилась навіть не з вини влади (хоча й для неї сфера культу-

ри є одним з найголовніших дієвих чинників легітимації її та політичного ладу), а з вини самої творчої еліти, яка сьогодні поки що неспроможна формувати будь-яку самостійну колективну думку і заявити про себе як про дійсно свідому конструктивну силу. Схоже на те, що для національно-демократичних сил державна незалежність стала головною і єдиною священною метою, самоціллю, котра у більшості випадків не була підкріплена реальними планами політичної, економічної та ідеологічної трансформації українського пострадянського суспільства.

Ситуація ускладнюється тим, що, наполягаючи на недоторканності тези про абсолютну цінність мистецтва, котрому потрібна підтримка з боку держави, національно свідомі інтелігенція ідеологічно експлуатує лише консервативний зміст ідеї національно-культурного відродження за рахунок обмеження демократичної відкритості суспільства. Однак, такий консерватизм має постійне тяжіння до культурної, а відтак і економічної та політичної самоізоляції. Не маючи на меті хоч якось чинити принизити культурні здобутки українського народу у минулому, зазначимо, що в умовах динамічного розвитку світового соціокультурного процесу надання переваги заходам, спрямованих виключно на *відродження* нашої культури є і надалі буде нагадувати спроби реанімувати безнадійно хворого. Сьогодні українська культурна еліта повинна зосередити свою увагу та зусилля, що значно важливіше, на проблемах, вирішення котрих допоможе подолати хронічне відставання нашої культури від більш розвинених, дасть змогу конкурувати з ними в тих багатьох сферах сучасного суспільного життя, де її присутність є майже непомітною. Потрібно пам'ятати, що зневага у пересічній людини до власної культури з'являється не з причини відсутності патріотизму, а головним чином через те, що вона виявляється не в змозі задовольнити її культурні запити, духовно, та й матеріально, збагачувати її.

З другого боку, реалізація вимог демократичної відкритості суспільства за умов ринкової економіки та відсутності належної державної підтримки, коли в першу чергу порожніють кишені традиційних споживачів високої культури - вчителів, лікарів, інженерів, науковців, змушує ту частину творчої інтелігенції, котра ще залишилась "на плаву", орієнтуватись виключно на публіку, що здатна заплатити. Тепер вже не йдеться про те, що її треба естетично виховувати та розвивати, посилювати почуття громадянського обов'язку - головне зацікавити, привабити, щоб отримати гроші на існування. Масова культура сьогодні існує і розвивається по своїм власним, ринковим законам, які держава, навіть при всьому бажанні, в демократичному суспільстві вже не може повністю контролювати. Отож, перед національно свідомими творцями маскультової продукції в Україні стоїть дуже складне завдання - відшукати ту межу, за якою вимушене пристосування до нерозвинутих естетичних смаків масового споживача, традиційно зорієнтованого на російську та західну, значним чином американізовану, масову культуру може призвести до остаточного витіснення власне української культури з теренів нашої держави.

Парадоксальність того стану, в якому опинилась на сьогоднішній день українська культура, котра століттями жила ідеєю незалежної демократичної української держави і, можливо, тільки завдяки цьому вижила, полягає в тому, що пасивність влади у даній сфері суспільного життя, котра нерідко виправдовується надто широким та довільним тлумаченням її демократичного аспекту, може стати каталізатором остаточного розчинення нашої культури в більш сильних і повноструктурних. Навряд чи хтось сумнівається, скажімо, в демократичності Французької держави, чи то заперечує якимось чином величезне значення та роль її культури в контексті світової культури. Однак, саме у Франції ще у 1975 року був прийнятий спеціальний закон на захист власної культури, насамперед від заокеанської.

Проблемою номер один для виживання культури нашого народу є повернення її в міста само на правах повноправного господаря, а не бідної родички. Питання мови тут є принциповим. Адже мова, як відомо, є могутнім каналом впливу одного народу на інший, канал інформаційної, а значить - культурної, економічної та політичної експансії. Переважна ж більшість міського населення нашої держави є російськомовною і, як би ми цього не хотіли не помічати, якщо і не отожднює себе свідомо у сенсі культурної ідентичності з культурою російською, щонайменше віддає їй перевагу.

З матеріального погляду в мові, що реалізується в мовленні, немає нічого, крім звуків, які комбінуються в слова, речення тощо. Однак саме в них відображені історичний досвід, знання народу - носія мови - про світ, його структуру, ставлення людей до нього та один до одного. "Мова народу, - як зазначав німецький мовознавець та філософ В. фон Гумбольдт, - це його дух, і дух народу - це його мова". У мові акумулюється духовна енергія народу. Вона є головною ознакою і символом нації, її генетичним кодом, котрий поєднує минуле з сучасним, програмує майбутнє і забезпечує буття нації у вічності.[2,71-76] Певна мовно-етнічна сегментність культури вважається цілком нормальним явищем для багатьох демократичних розвинутих країн. Однак, коли в країні мовний вододіл пролягає між міським та сільським населенням, де перше послуговується мовою сусідньої держави і має тенденцію до зростання виключно за рахунок другого, - такий стан далеко не може вважатись нормальним, оскільки вказує не тільки на недосформованість нації, її культури, а й на непевне їх майбутнє, як і держави в цілому.

Література:

- Гердер Й.Г. Бог. Несколько диалогов // Антология мировой философии. В 4-х т. – Т.4.- М.:Мысль, 1971.
Іванішин І., Радевич-Винницький Я. Мова і нація. – Дрогобич, 1994.
Лісовий В. Що таке національна (українська) ідея// Сучасність.– 2000. №4.
Розумний Національна ідея та її самозаперечення // Сучасність.- 1996.№3.

Robert R. Ergang. Herber and the Foundation of German Nationalism. – Цит. по книзі “Україна: філософський спадок століть. Хроніка.- К.,2000.
Шпенглер О. Закат Европы.- М.,1993.